

Vilkaarlig voldsomhed. Mormonforfølgelser i Danmark i 1850erne

af Jørgen Würtz Sørensen

Lektor lic. phil. Jørgen Würtz Sørensen behandler i denne artikel et stort overset kapitel i dansk politisk- og kirkehistorie, nemlig de ofte ganske voldsomme forfølgelser de danske mormoner var udsat for i 1850erne. Artiklen viser, at religionsfriheden nok i princippet var anerkendt i 1849, men at såvel myndighederne som store dele af befolkningen havde vanskeligt ved at acceptere princippet overfor de religiøse sekter. Især mormonerne, hvis budskab om nye åbenbaringer og det kommende tusindårsrige i Utah, var udsat for forfølgelser. Forfølgelser, der i artiklen ses på baggrund af en generel social uro og bevidsthedsændringer i befolkningen i denne på mange måder voldsomme brydningstid.

Slutningen af 1840erne og begyndelsen af 1850erne var på en række områder en voldsom brydningstid for det danske samfund. Krigen med Slesvig-Holsten, revolutioner og kontrarevolutioner overalt i Europa vakte røre og blandedes med en omfattende politisk og social uro. Med grundloven af 5. juni 1849 blev desuden knæsat borgerlige-demokratiske principper, der måtte virke fremmede og forvirrende på store dele af den brede danske befolkning. Dette politiske røre smeltede således i disse år sammen med en betydelig social uro blandt især husmændene på landet og håndværkersvendene i de større byer¹.

Hertil kom de rystelser og forandringer som tidligere religiøse forestillinger var udsat for i denne brydningstid. Et af de nye og centrale principper i 1849-grundloven havde netop været den frie ret til religionsudøvelse. Ifølge § 81 i grundloven var det nu sådan, at »borgerne skulle have lov til at forene sig i samfund for at dyrke Gud på den måde, som stemmer overens med deres overbevisning, når intet foretages, der strider mod den borgerlige orden og almindelig sædelighed«. Religionsfriheden var i princippet total, selv om paragraffens sidste del kunne eller måtte lægges op til

1. Niels Finn Christiansen, Arbejderbevægelsens forhistorie. Træk af den tidlige danske arbejderbevægelses politiske og sociale udvikling 1848 til 1880 (1986) s. 24ff.; Claus Bjørn, Frygten fra 1848: Bonde- og husmandsuroen på Sjælland i foråret 1848 (1985).

fortolkninger fra såvel de civile som de gejstlige myndigheders side. Men også for store dele af befolkningen måtte det forekomme mærkeligt, at man efter flere århundreder under den luthersk-protestantiske statskirke nu pludselig frit kunne vælge sin egen individuelle religion, ja måske endda vælge slet ikke at have nogen tro.

Denne nye situation og konsekvenserne heraf i form af modstand fra myndighedernes og befolkningens side mod den fuldstændige religionsfrihed er i høj grad blevet overset i den danske historieforskning. Man har blandt såvel politiske som religions- og kirkehistorikere overset eller fortrængt den omstændighed, at religionsfriheden kun indførtes i teorien, men kun gradvis og med betydelig modstand i praksis. På den anden side har historikere, der har beskæftiget sig med periodens sociale bevægelser og sociale uro sjældent eller aldrig knyttet dette sammen med den religiøse uro, der især var karakteristisk for første halvdel af 1850erne². Denne artikel er således et forsøg på at dække dette hul i dansk historieforskning gennem undersøgelsen af 1850ernes betydelige forfølgelser af religiøse mindretal og disse forfølgelses økonomiske, sociale og politiske baggrund.

Disse voldsomme forfølgelser, der i udpræget grad kan aflæses af den samtidige dagspresse, var især rettet mod mormonerne (Jesu Kristi Kirke af Sidste Dages Hellige), som i 1850erne overalt i landet blev udsat for såvel myndighedernes som store dele af befolkningens foragt og vrede. Forfølgelser, som på mange måder lignede forfølgelserne af jøderne og baptisterne tidligere i det 19. århundrede før 1849-grundloven³. Det vil være et centralt tema for nærværende undersøgelse at afklare, hvilke faktorer, der fik indflydelse på det danske samfunds særdeles negative reaktioner overfor netop mormonerne. I denne forbindelse er det værd at understrege, at flerkoneriet, som senere især blev brugt som angrebepunkt mod mormonerne først i 1853 anerkendtes af de danske mormoner. Dvs. at størstedelen af de mest voldelige forfølgelser af mormonerne fandt sted på et tidspunkt, hvor flerkoneriet ikke blev anset for at være en del af Mormonlæren, heller ikke af de danske mormoner selv.

For at kunne forklare årsagerne til forfølgelserne er det nødvendigt at

2. Se f.eks. Niels Finn Christiansen op. cit.; en sammenhæng mellem socialisme og religiøse sekter er påpeget i Jens Behrend Christensen, *Socialisme og religion. Sekterisme og religion i den tidlige danske arbejderbevægelse 1871-1877* (utrykt speciale OU 1977). Heri dog kun for 1870ernes vedkommende.

3. Om jødeforfølgelserne se Jens Chr. Manniche, »Jødeuroen i Odense 1819« *Historie* nr. 1 1975; om forfølgelserne af baptisterne i 1840erne se P.G. Lindhardt, *Vækkelse og kirkelige retninger* (3. rev. udg. 1978) s. 48ff.

se dels på indholdet i den nye lære dels på den sociale situation i Danmark. Kun herigennem kan man forstå hvorfor Mormonlæren dels fængede hos tusindvis af fattige håndværkere og landarbejdere dels skabte voldsom modstand og had hos myndighederne og en stor del af den danske befolkning. Hvilke elementer i den nye trosretning tiltrak bestemte befolkningsgrupper, og hvilke vakte i den grad modstand, at mange mente, at religionsfriheden ikke kunne gælde for mormonerne? En afklaring af sådanne spørgsmål kan give et klarere billede af de brydninger som aftegnes i 1850ernes danske samfund og dermed give indsigt i bevidsthedsformer- og ændringer i perioden.

De første mormonmissionærers ankomst til Danmark i foråret 1850 var således også snævert knyttet til det politisk-kulturelle opbrud som 1849-grundloven betegnede. Det fremgår tydeligt af missionslederen Erastus Snows indberetninger, at Danmark og København blev valgt som hovedsæde for hele den skandinaviske mission netop p.g.a. religionsfrihedsparagraffen i den nye grundlov. Amerikaneren Erastus Snow slog sig derfor ned i den danske hovedstad sammen med svenskeren John Forsgren, amerikaneren George Parker Dykes og danskeren Peter O. Hansen for at udnytte en frihed, som man troede var lige så omfattende som i England⁴.

De første fire mormonmissionærer kom som repræsentanter for en kun en snes år gammel amerikansk sekt, der var oprettet af Joseph Smith i 1830. På dette tidspunkt havde Smith udgivet *Mormons Bog*, der ifølge Smith og hans voksende skare af tilhængere i Amerika var »åbenbaret visdom« fra Gud. *Mormons Bog* skulle derfor udbygge og forklare beretningerne i det Gamle og Nye Testamente, men ikke erstatte disse. Mormonkirken eller Jesu Kristi Kirke af Sidste Dages Hellige, som var det officielle navn var fra sin begyndelse et totalt opgør med hele den etablerede kirke, der ifølge mormonerne var begyndt at forfalde allerede i de første århundreder efter Kristi. Gennem sine åbenbaringer havde Joseph Smith fået påbud om at genoprette Guds rige på jorden. En genoprettelse, som ville blive indledning til »de sidste dage«, hvorefter Kristus ville komme tilbage for at regere over det tusindårsrige, der skulle gå forud for dommedag⁵.

Et afgørende element i denne genoprettelse af »den sande kirke« og dermed i hele Mormonkirkens lære var »indsamlingsbuddet«, dvs. at alle

4. Den grundigste behandling af starten på den skandinaviske mission se William Mulder, *Homeward to Zion. The Mormon Migration from Scandinavia* (1957) s. 31ff.; desuden Orson B. West, *Den danske missions historie* (1965) s. 10ff.

5. Om Mormonkirkens tidlige historie og lære se Leonard J. Arrington & Davis Bitton, *The Mormon Experience. A History of the Latter-day Saints* (1979); Robert Mullen, *Mormoner* (1971).

»hellige« skulle drage afsted til det nye Zion, som skulle opstå på det amerikanske kontinent. Efter en folkemængdes drab på Joseph Smith i 1844 blev det af den nye profet Brigham Young fastslået, at dette nye Zion skulle opbygges i Saltsødalene i den nuværende stat Utah. Her samlede i slutningen af 1840'erne de amerikanske og senere også engelske mormoner for at opbygge et retfærdigt socialt samfund bestående af de »hellige«. Det var også herfra missionen i slutningen af 1849 udgik til andre lande, herunder de skandinaviske⁶.

Kravet om »indsamlingen til det nye Zion« og opbygningen af et nyt retfærdigt samfund i Utah blev dog ikke stærkt fremhævet, da de første mormonmissionærer i sommeren 1850 startede deres virksomhed i København. I stedet lagdes vægt på kritikken af den etablerede kirke, herunder dens praktisering af barnedåben. Det var derfor naturligt, at de første fremstød fandt sted i baptistmenighederne, idet baptisterne allerede befandt sig udenfor Folkekirken. Desuden havde baptisterne i 1840'erne været udsat for myndighedernes forfølgelser med fængslinger til følge, idet baptisterne nægtede at lade deres børn døbe, ligesom de praktiserede voksendåb. Nu kunne mormonmissionærerne fortælle, at netop Mormons Bog understregede det rigtige i dette standpunkt⁷.

Lederen af den største baptistmenighed P. C. Mønster havde i første omgang set med sympati på missionærerne, der ikke tilkendegav ønsker om at oprette deres eget kirkesamfund. Da dette blev klart i august 1850 kom det til et brud, men da havde mormonerne allerede vundet indpas i menigheden. I den følgende tid kunne mormonerne derfor døbe et halvt hundrede, som næsten alle tidligere havde tilhørt baptistmenigheden⁸. Med den hastige vækst blev det besluttet at sende George Parker Dykes til Aalborg for at starte den nordjyske mission, og i lighed med situationen i hovedstaden lykkedes det også at gøre et betydeligt indhug i baptisternes rækker⁹. Med en solid basis i København- og Aalborg-menighederne fort-

6. Vedrørende den engelske Mormonudvandring se P. A. M. Taylor, *Expectations Westward. The Mormons and the Emigration of their British Converts* (1966) s. 18ff.; William Mulder, op. cit.; desuden Andrew Jenson, *History of the Scandinavian Mission* (1927) s. 9ff.

7. Arne Jensen, *Baptisternes historie i Danmark indtil 1864* (1961) s. 132ff.; Andrew Jenson op. cit. s. 8ff.

8. Orson B. West, op. cit. s. 10ff.

9. Om starten på den nordjyske mission se N. P. Petersen, *Da mormonerne kom til Nordjylland* (1951) s. 15ff.; missionsfremstødet indenfor baptisternes rækker kan følges dag for dag i George Parker Dykes' dagbog. Dagbogen befinder sig sammen med hundredevis af andre skandinaviske missionsdagbøger og selvbiografier fra missionærer i Historical Department of the Church of Jesus Christ of Latter day Saints, Salt Lake City. Det store materiale af dagbøger og erindringer findes registreret i Davis Bittions (red.), *Guide to Mormon Diaries & Autobiographies* (1977).

satte missionen hastigt, således at der allerede året efter var knap 1000 mormondøbte spredt over hele landet, men dog fortsat med centrum i Nordjylland og hovedstadsområdet¹⁰.

Mormonerens betydelige gennemslag i forbindelse med den hæftige kritik af den etablerede kirke skabte hurtigt grobund for reaktioner fra myndighedernes og den ikke-vakte del af befolkningens side. Dette skete ikke mindst, fordi man netop i 1850/51 var ifærd med at diskutere den særlovgivning, der skulle gælde for sekter udenfor Folkekirken. På landsplan blev der iværksat en underskriftindsamling, hvis formål var at begrænse den fuldstændige religionsfrihed. Debatten om omfanget af religionsfriheden blev da også mange steder præget af mormonerens virksomhed og tilsyneladende betydelige succes. I adressen om særlovgivningen hed det da også:

»(Vi) kunne altsaa umuligen finde os i, at en Lov udkommer, som tilsteder en ubegrænset Troesfrihed eller Frihed til aldeles ingen Tro at have, som tilsteder Afskaffelse af religiøse Skikke, der i et Aartusinde have været hellige og dyrebare for vore Forældre og os«¹¹.

At såvel myndighedspersoner som store dele af befolkningen ikke mente, at den fulde religionsfrihed var indført i 1849 blev efterhånden også klart for de missionærer, der havde sat deres lid til grundloven. Allerede i efteråret 1850 kom det således til de første uroligheder efter at mormonmissionærerne havde praktiseret helbredelser ved håndspålæggelse. Erastus Snow beretter i sin dagbog om en helbredelse af en lam dreng og senere af en meget syg kvinde, som herefter sluttede sig til mormonerne. Disse helbredelser under bøn og påkaldelser af Gud førte på den ene side til øget tilslutning fra nogle, men på den anden også til voldsommere modstand fra den del af befolkningen, for hvilken al tale om profeter, åbenbaringer og nådegaver virkede fremmedartet og truende¹².

Denne modstand mod mormonerne viste sig i første omgang ved stadig mere voldsomme forstyrrelser af missionsmøderne. Mormonmissionærerne søgte derfor magistraten og politimyndighederne om beskyttelse, men uden resultat. Derfor besluttedes det at aflyse møderne, men dette førte

10. Statistik over døbte og udvandrede mormoner findes løbende i mormonerens tidsskrift »Skandinaviens Stjerne«, 1851ff.

11. Adressen findes aftrykt i Aalborg Amtstidende 21. december 1850; om sammenhængen med mormonerens virksomhed se Jørgen Würtz Sørensen, I religionsfrihedens skygge. Mormonfølgelserne i Aalborg i 1850'erne (1984) s. 9f.

12. Erastus Snows dagbog aftrykt i »Morgenstjernen. Et historisk-biografisk Maanedsskrift« 1. årg. marts 1882; dele af dagbogen trykt i Jørgen W. Schmidt, Oh, du Zion i Vest. Den danske mormon-emigration 1850-1900 (1965) s. 30ff.

til, at mormonerne forsamlingsbygning blev stormet og ødelagt af fjendtligt indstillede, først og fremmest håndværkersvende- og lærlinge, men også studenter, som mormonerne regnede med, at Folkekirkens præster havde opildnet¹³. Hvorvidt præsterne tog aktiv del i disse første mormonforfølgelser kan ikke afgøres, men gejstligheden var helt fra starten særdeles aktive i den skriftlige agitation mod mormonerne.

Blandt de første var biskoppen over Sjællands Stift J. P. Mynster, der i efteråret 1850 udgav et lille skrift med titlen »Grundlovens Bestemmelser med Hensyn til de kirkelige Forhold i Danmark«. Formålet med skriftet var at påvirke udformningen af særlovgivningen omkring de religiøse sekter i retning af enten væsentlige begrænsninger eller et egentligt forbud. Ellers kunne det danske samfund komme i samme situation som i Amerika, hvor religionsfriheden var total. Herom skrev biskop Mynster: »I Nordamerika have, som bekeindt, alle Secter ubegrænset Frihed; hvorledes hialp man sig da mod denne farlige Sect? (Mormonerne) Paa samme Maade som sædvanlig, hvor Lovgivningen ikke har havt Forudseenhed nok til at anordne hensigtsmæssige Forebyggelsesmidler: ved vilkaarlig Voldsomhed«¹⁴.

Begrænsninger i eller forbud mod mormonerne virke var derfor ifølge biskop Mynster en nødvendighed, hvis man ville forhindre denne »vilkaarlige Voldsomhed«. Heri lå så også opfattelsen af, at mormonismen ikke alene var en fare i snæver religiøs forstand, men også en mere direkte trussel mod »den offentlige Velanstændighed og Statens Ro«¹⁵. Netop truslen mod hele det borgerlige samfund gik da også igen i den adresse om begrænsninger i den totale religionsfrihed, der netop diskuteredes. Heri hed bl.a.: »Vi maa tilstaa, der er Fare for Samfundsordenen, baade den religiøse og den verdslige om et saadant Forslag bliver Lov, og andre Landes Exempel ere noksom i Stand til at afgive tilstrækkelig Beviis herfor; idet Rivninger iblandt et Lands Indbyggere i Religionssager henhøre til de farligste af alle og i vort, før Krigens Udbrud herlige og velsignede Land, behøve vi i Øjeblikket mere end nogensinde før at være enige for derved med udholdende Mod at modstaae det holstenske Oprør«¹⁶.

Den fjendtlige holdning i den offentlige opinion og hos myndighederne skabte i forbindelse med en allerede eksisterende social uro betingelser

13. Jørgen W. Schmidt, op. cit. s. 32.

14. Skriftets omtale af mormonerne aftrykt i Aalborg Amtstidende 14. december 1850 i forbindelse med mormonerne lokale virksomhed; se desuden Jørgen Würtz Sørensen, I religionsfrihedens skygge s. 6f.

15. Ibid.

16. Aalborg Amtstidende 21. december 1850.

for egentlige religiøse forfølgelser. I efteråret 1850 kom dette først og fremmest til udtryk i København, men i takt med mormonernes stadig større missionsmarker blev også provinsen berørt. Således var George Parker Dykes udsat for prygl og forhånelser under et møde i Hals i januar 1851, hvor han blev tvunget til at flygte om natten¹⁷. Endnu voldsommere gik det til da missionærerne John Forsgren og Andreas Aagren på samme tid kom til Roskilde for at holde forsamling, men blev mødt af en voldelig og fjendtligt indstillet befolkning, der med »Skrig, Larm, Syngen (ikke af Psalmer), Bænkenes Vælden ... tydeligt nok yttrede Ønske om at vise sin Vedhængen ved deres »fra Fædrene nedarvede Tro««. Disse optøjer fortsatte den følgende dag, hvor mængden opsøgte missionærerne i deres logi, hvorefter den ene blev slæbt ned på tovet og pryglet, indtil nogle borgere fik ham revet fri under påskud af, at han skulle under arrest. Dette var imidlertid ikke tilfældet, da den stedlige politimester Foss intet foretog sig før dagen efter. Da lod han de to mormonmissionærer afhente i deres logi og føre ud af byen. Politimesteren erkendte selv, at der ikke var nogen lov, der retfærdiggjorde hans aktion, men udvisningen alene skete for at få fred i byen¹⁸.

I foråret 1851 var den voksende Mormonkirke udsat for lignende voldelige forfølgelser på Bornholm, i det nordlige Jylland og fortsat i København, hvor militæret måtte tilkaldes for at beskytte mormonernes forsamlingslokale i Lille Kongensgade¹⁹. Forfølgelserne nåede dog sin foreløbige kulmination i juni 1851 i Aalborg, hvor mormonerne havde fået en særlig frugtbar missionsmark, og hvor man allerede tidligere havde mødt især politimesterens modstand. Således havde politimester Johnsen i efteråret 1850 forbudt mormonerne at holde forsamlinger, da Mormonkirken ifølge Johnsen ikke tilhørte nogen anerkendt sekt. Dette var et oplagt brud på såvel forsamlingsfriheden som religionsfriheden, og politimesteren blev da også af Kulturministeriet tvunget til at ophæve forbuddet i foråret 1851²⁰.

Baggrunden for politimyndighedens indgreb i Aalborg, Roskilde og andre steder må til dels ses som deres reaktion mod en hurtigt voksende fremmedartet religiøs sekt. Men vigtigere er det at se reaktionerne i sammenhæng med en allerede eksisterende social uro i byerne. En uro, som

17. Se George Parker Dykes dagbog (Historical Department of the Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, Salt Lake City)

18. Roskilde-begivenhederne er indgående behandlet i Gert Westphall Poulsen, *Mormonforfølgelserne i Danmark fra 1850-1851* (utrykt speciale AUC 1985) s. 56-61.

19. Andrew Jenson, op. cit. s. 24.

20. Gert Westphall Poulsen, op. cit. s. 49ff.

mormonerne ved deres virksomhed kunne forstærke. Enten gennem deres hårde kritik af det bestående eller ved at ophidse den ikke-vakte del af befolkningen til »vilkaarlig Voldsomhed«, der igen kunne true den borgerlige samfundsorden. Den allerede eksisterende sociale uro, der må ses på baggrund af konjunkturedgangen efter 1847, havde sammen med de europæiske revolutioner i 1848 og krigen skærpet frygten for den totale samfundsopløsning hos borgerskabet. Mormonernes virksomhed blev ikke i samtiden vurderet som blot et religiøst fænomen, men i høj grad også et politisk. Derfor kan man da også i 1850ernes presse se socialisme og kommunisme sammenstillet med mormonisme²¹.

Den stigende sociale uro havde i Aalborg manifesteret sig ved stadig mere omfattende gadeuorden, hvori især håndværkersvende og drenge tog del. I december 1850 var uroen så omfattende, at politimester Johnsen måtte udstede en »Politiplacat«, hvori håndværksmestrene fik indskærpet, at de skulle holde deres drenge hjemme efter kl. 9 for at forhindre de »Uordener«, der havde fundet sted²². Disse »Uordener« i almindelighed er vigtige at understrege som en væsentlig del af baggrunden for de voldsomme mormonforfølgelser, der prægede især første halvdel af 1850ernes Danmark. En social uro, der i sin første fase ikke var vendt i nogen bestemt retning, men som kanaliseredes over i voldelige angreb på mormonerne. En udvikling, der allerede tidligere i det 19. århundrede kunne ses i forbindelse med forfølgelserne af de danske jøder i alle større danske byer i tiden efter statsbankerotten i 1813. Også her blev en generel økonomisk og social utilfredshed ført over i angrebet på en religiøs minoritet²³.

I Aalborg blev politimesterens angreb på Mormonmenigheden i foråret 1851 fulgt op af den lokale presses anti-mormonske agitation. Dette forstærkede de mere direkte chikanerier mod mormonernes møder og førte til de første korporlige forulempelser af den lokale menigheds medlemmer. Ved disse mere eller mindre grove overgreb mod mormonerne forholdt politimyndighederne sig totalt passive, hvilket forstærkede fornemmelsen af, at overfor mormonerne var alt tilladt, ja at såvel myndigheder som dele af det »bedre borgerskab« så med en vis velvilje på overgrebene mod de mormoner, der så stærkt kritiserede det etablerede samfund.

21. I forbindelsen med en afrejse af mormoner til USA, hvor man fra København var ankommet til Kiel hedder det i en avisartikel, at mormonerne »opholde sig Dag og Nat samlede i en stor Sal, og kunne saaledes allerede her erholde en Forsmag paa Communismens Behageligheder samt vænne sig til socialistiske Skikke og Pligter« Randers Amtsavis 4. januar 1854.

22. Politiplakaten findes aftrykt i Aalborg Stiftstidende 28. december 1850.

23. Se Jens Chr. Manniche op. cit.; desuden Jens Engberg, Dansk Guldalder (1973) s. 165f.

Denne voksende anti-mormonske stemning kulminerede i slutningen af juni 1851, hvor Aalborg blev centrum for de hidtil værste mormonforfølgelser i Danmark overhovedet. Forfølgelser, hvor de stedlige mormoner blev udsat for fysisk overlast og deres boliger ødelagt, ligesom mormonerne forsamlingsbygning blev smadret under angreb fra lokale håndværkersvende- og lærlinge, daglejere og sømænd. Urolighederne, der strakte sig over en uge, fik et sådant omfang, at selv hovedstadspressen behandlede dem indgående, ligesom såvel Justits- som Kultusministeren blev inddraget.

Den umiddelbare anledning til udløsningen af urolighederne var en dåbshandling, hvor tre personer, som ønskede at tilslutte sig Mormonkirken, skulle døbes i Limfjorden d. 22. juni 1851. I forbindelse med dåbshandlingen benyttede mormonpræsterne og især lederen af den lokale menighed H. P. Jensen lejligheden til at kritisere Folkekirken og dens præster. Dette skete i et voldsomt sprog, hvor barnedåben blev kaldt for »djævelens værk« og Folkekirkens præster og medlemmer for »Hedninge«. Da en stor menneskemasse havde samlet sig for at overvære begivenheden, blev talen dråben, der fik bægeret til at flyde over. De tilstedeværende mormoner blev overfaldet og pryglet, før de kunne flygte. Men forfølgelserne fortsatte. Om det videre forløb af begivenhederne siges det i en for samtiden usædvanlig stor reportage i Aalborg Amtstidende:

»Senere paa Aftenen, da Mormonerne havde søgt Tilflugt i deres eget Lokale i Slotsgade havde en stor Masse Mennesker forsamlet sig deels udenfor paa Torvet; enkelte Stene sloge af og til Ruderne itu, og dermed gik Tiden indtil kl. Noget over 10, da begyndte den egentlige Katastrofe. Alle Vinduerne bleve ituslagne, Fagene nedrevne, Døre, Skabe, Møbler og Alt, hvad der var løst sønderslaet. Kl. 10½ sloges Generalmarchen, og hele Garnisonen kom paa Benene. Torvet var da tæt besat af Mennesker, men blev strax ryddet ved Militærets Hjælp, som marcherede gennem Hovedgaderne. Vagten blev fordoblet og var det endnu imorges, derpaa udsendtes stærke Patroiller gennem Gaderne og det molestrerede Huus besat med Militær«²⁴.

Dagen efter kunne det lokale Stiftstidende meddele, at »vor By var iaften Skueplads for Optrin af en saa uhyggelig Natur, at det er at haabe, at Autoriterne ville gjøre Alt for at forebygge en Gjentagelse«²⁵. Dette viste sig imidlertid i dagene efter ikke at holde stik. Urolighederne fortsatte og forfølgelserne af mormonerne blev nu udstrakt til også at gælde

24. Aalborg Amtstidende 23. juni 1851.

25. Aalborg Stiftstidende 23. juni 1851.

deres privatboliger stadig uden at de stedlige politimyndigheder greb ind. Det eneste politimesteren gjorde var at udstede en politiplakat, hvori håndværksmestrene fik påbud om at holde deres læredrenge og tjenestekarle hjemme fra og med d. 23. juni om aftenen for at forebygge »de dels retsstridige og dels taabelige Tumulter, hvorpaa der igaar Aftes er givet en beklagelig Prøve under Skin af religiøs Iver imod den saakaldte Mormonlære, der forkyndes her i Byen«²⁶.

Udstedelsen af politiplakaten fik sammen med politiets passivitet kritikken til at rettes mod politimester Johnsen. Håndværksmestrene fandt det uheldigt at påbyde dem at holde deres læredrenge inde netop Sct. Hansaften, ligesom plakaten gjorde netop disse til de skyldige. Dette var oplagt urimeligt, da tilsyneladende store dele af befolkningen deltog aktivt, ligesom mennesker fra det velhavende borgerskab aktivt tilskyndede til de uroligheder, som fortsatte med samme styrke i dagene efter²⁷. Hos dele af borgerskabet vakte urolighedernes omfang og karakter dog også bekymring, da man frygtede konsekvenserne for samfundsordenen. Således karakteriserede en lokal håndværksmester begivenhederne, som »Opløb, Uordener og Voldsomheder, hvorfor vor by i flere Aftener efter hinanden har været Skuepladsen og hvorved er gjort saa stort et Brud paa sædelig og borgerlig Orden, at man her i Landet Gud ske Lov, sjeldent har seet Mage dertil«²⁸. Omkring 1. juli kulminerede mormonforfølgelserne, idet de ledende missionærer flygtede fra byen for at redde livet²⁹.

Mormonforfølgelserne i Aalborg i slutningen af juni 1851 var utvivlsomt de voldsomste i Danmark overhovedet. Men lignende uroligheder gentog sig i den følgende tid overalt i landet, hvor mormonerne kom frem. Allerede måneden efter måtte mormonpræsten William O. Andersen flygte fra Fredericia efter et møde, hvor det lokale politi havde gjort det klart, at man ikke var i stand til at forsvare ham mod den anti-mormonske del af befolkningen. I lighed med Aalborg måtte militæret også tilkaldes i Fredericia for at opretholde ro og orden, men heller ikke her blev der grebet ind overfor de mennesker, der forfulgte mormonerne. I efteråret 1851 blev missionærerne John E. Forsgren og Dorius udsat for samme behandling i

26. Politiplakaten aftrykt i Aalborg Stiftstidende 23. juni 1851.

27. Om borgerskabets deltagelse se Gert Westphall Poulsen, op. cit. s. 84; se desuden de fyldige reportager fra Aalborg-begivenhederne i »Almuevennen« 4. og 11. juli 1851.

28. Aalborg Amtstidende 28. juni 1851.

29. Blandt de flygtende var Dykes samt menighedens leder H. P. Jensen, der via Hals flygtede til København. Her skrev han straks et klagebrev til kongen, hvori indgående fortæltes om begivenhederne og politimesterens rolle. Se Brev fra H. P. Jensen til Kongen 3. juli 1851 (Justitsministeriets arkiv, Journalsag D1722/1851).

Nykøbing Falster. Her spillede den lokale præst Peter Kock en aktiv rolle, idet han dels mødte op til mormonmøderne dels skrev anti-mormonske artikler til Lolland-Falsters Stiftstidende under overskriften »Vogter Eder for de falske Profester«³⁰. I december 1851 kom det til uroligheder ved Skive, hvor missionæren Christian Christiansen forsøgte at udbrede mormonismen i Salling. I sin missionsindberetning fortalte Christiansen om forfølgelserne og optøjerne, hvor også den lokale pastor Møller spillede en aktiv rolle. Pastor Møller havde fra starten advaret mormonmissionæren om konsekvenserne af udbredelsen af mormonismen, hvor der ville blive gjort alt for at forhindre missionsvirksomheden. Kort efter døde pastor Møller imidlertid og i sin beretning kunne Christiansen kun tage dette som et tegn fra Gud³¹.

Begivenhederne i 1850 og 1851 tvang ledelsen af den skandinaviske mission i København til at revidere synet på omfanget af religionsfriheden i den nye Grundlov og især hvorledes myndighederne og befolkningen tolkede disse nye borgerlige rettigheder. I slutningen af december 1851 skrev missionspræsidenten Erastus Snow således om situationen i Danmark

»In many places here to embrace the gospel is almost equal to the sacrifice of one's life; and to travel and preach it, a man carries his life in his hands. The Danish Constitution guarantees the right, but it is not sustained by collateral laws, nor backed up by moral force of the country, and when you except Copenhagen and the principal merchant towns, it is scarcely known that such a right exists. It is in the interest of the priests to keep the people ignorant of the fact, and their influence in the country towns and settlements is almost boundless. The masses are not a reading. We have to preach the constitution to prepare the way for the Bible and the Bible to prepare the way for the Book of Mormon«³².

Der var således hos de ledende mormoner en klar forståelse af, at hverken myndighederne eller store dele af befolkningen forstod eller accepterede principperne i den nye Grundlov. Dette var imidlertid kun en del af forklaringen på de voldsomme forfølgelser, som jo netop primært blev rettet mod mormonerne i starten af 1850'erne. På et tidspunkt, hvor mormonerne endnu ikke havde proklameret flerkoneriet som en del af den nye lære. Allerede påpeget som en del af forklaringen på de voldsom-

30. Andrew Jenson, op. cit. s. 32f.

31. Ibid. s. 43; mange af forfølgelserne i hele landet findes nævnt i den klageskrivelse den danske Mormonkirke i 1852 sendte til Rigsdagen. Skrivelsen trykt i »Skandinaviens Stjerne« 1. marts 1852 s. 102f.

32. Andrew Jenson, op. cit. s. 43.

me forfølgelser er eksistensen af almindelig social uro allerede inden mormonforfølgelserne startede. Denne uro kanaliseredes i løbet af 1850/51 over i forfølgelsen af et religiøst mindretal, der tilsyneladende havde betydelig succes med deres kritik af Folkekirken og dens præster, herunder Folkekirkenes århundredegamle traditioner som f.eks. barnedåben. Hertil kom, at mormonerne i deres kritik ikke alene vendte sig mod de religiøse forhold i Danmark. For mormonerne, der agiterede for udvandring til det nye og hellige Zion i Utah måtte kritikken også rettes mod hele det danske samfund. Det syndefulde Babylon. Hertil kom at forfølgelserne utvivlsomt forstærkedes af pressens omfattende anti-mormonske agitation, herunder beskrivelserne af mormonforfølgelser i USA og overalt i Danmark. »En vilkaarlig Voldsomhed«, der de fleste steder fandt sted uden at myndighederne greb ind, hvilket forstærkede opfattelsen af, at angreb på mormoner ikke alene var risikofri, men endda blev anset for et acceptabelt forsvar for dels Folkekirken dels det danske samfund.

De åbenlyse forhold, som blev trukket frem i forbindelse med de tidlige mormonforfølgelser, var først og fremmest mormonernes opgør med den etablerede kirke og hermed det etablerede samfund. Det drejede sig under optøjerne i Aalborg om opgøret med barnedåben og den åbenlyse praktisering af voksendåben, hvilket også andre steder skabte grobund for uroligheder. Men også andre dele af Mormonlæren virkede provokerende på danskere, der i århundreder primært havde været vænnet til den luthersk-evangeliske forkyndelse. Det virkede derfor fremmedartet og truende, når mormonmissionærerne nu pludselig begyndte at tale om nye profeter og nye åbenbaringer, talte om de sidste dage og Jesu nære genkomst og endelig betjente sig af helbredelser ved håndspålæggelser og bøn. Altsammen forhold, der virkede fremmedartede og truende for mange, men også tillokkende for mennesker fra de fattigste samfundslag³³.

Det der tilsyneladende virkede mest udfordrende på alle ikke-mormoner var dog sjældent hvad der blev sagt eller måden det blev sagt på. Det var nærmere den forandring, som foregik med de mennesker, der tilsluttede sig mormonerne. De fleste af disse tilhørte samfundets allerfattigste grupper i såvel byerne som på landet³⁴. De mennesker, der tidligere havde tilhørt samfundets mest marginaliserede og foragtede grupper og havde

33. En grundig undersøgelsen af mormonernes sociale sammensætning er foretaget i Elisabeth Dons Christensen, *Mormonernes første år i Danmark 1850-64. En redegørelse for sektens virksomhed og udbredelse samt for reaktionen herimod og en komparativ undersøgelsen af mormon- og baptistsamfundets sociale struktur i Vendsyssel og Ålborg* (u-trykt speciale KU 1971).

34. Ibid.

optrådt herefter. Mødet med mormonmissionærene og det nye budskab blev imidlertid baggrund for et bevidsthedsmæssigt skred. Efter tilslutningen til Mormonkirken var det ikke længere med hatten i hånden, man mødte det omgivende samfund. Mormondåben havde skabt en helt ny selvbevidsthed, hvor de vakte pludselig var blevet højt hævet over de andre, nu som tilhørende »de sidste Dages Hellige«, der skulle møde den genkomne Kristus i det nye Zion. Her skulle mormonerne opleve tusindårsriget, mens alle andre skulle forgå.

Dette bevidsthedsskifte og heraf følgende selvbevidste optræden hos de fattige mormoner er tillige fastholdt i samtidens vurderinger. I en skriftlig indberetning fra Aalborg-bispen Fogtman til Justitsministeriet fra slutningen af juni 1851, dvs. mens forfølgelserne endnu stod på, hedder det:

»De saakaldte Mormoner her i Byen udgjør for det meste Udskuddet eller Afskummet af Befolkningen og dog foragte og forhaane de deres Medborgere som de kalde Hedninge, idet de kalde sig selv for de sande Kristne«³⁵. Også i andre præsteindberetninger finder man samme vurdering af mormonerne som »en skøn Samling fjogede og lastefulde Individer«³⁶. Det provokerende var naturligvis, at denne samfundets bæreme ikke længere optrådte som samfundets absolutte bund, men nu hævdede, at netop de var de udvalgte, som skulle frelses og leve et guddommeligt liv her på jorden i det nye Zion i Amerika.

Denne provokation kom da også i løbet af 1850-erne klart frem, da mormonerne i tusindvis fra 1852 begyndte at efterkomme »indsamlingsbudet«, dvs. påbudet om at udvandre fra Danmark og tage til Saltsødalene i Utah. Den omstændighed, at det danske samfunds fattigste grupper hermed i bogstaveligste forstand viste Danmark ryggen, blev da også ofte anledning til nye uroligheder, hvor militæret måtte sættes ind for at beskytte de udvandrede mormoner mod ophidsede menneskemængder. Med stenkast, skældsord og prygl gav en del af den danske befolkning deres mening til kende overfor en befolkningsgruppe, der netop ved deres udvandring rettede en total kritik mod Danmark og det danske samfund. I stedet for blot at være tilfreds med at de forhadte mormoner nu drog væk viste mange af disse uroligheder i forbindelse med udvandringen, at mange danskere var ophidsede over denne kritik, hvor dele af underklassen

35. Skrivelse fra biskop Fogtman til Justitsministeriet 27. juni 1851 (Justitsministeriet, Journalsag D2051/1851).

36. Se Indberetninger fra de sjællandske præster i Knud Banning (red.), Forsamlinger og mormoner. Redegørelse for Gejstligheden i Sjællands Stift for den gudelige Forsamlingsbevægelse og Mormonismen i henhold til Biskop H. L. Martensens Cirkulære af 16. Juni 1854 (1960).

blot drog bort. I flere tilfælde kunne man derfor se, at formålet med urolighederne var at forhindre mormonerne i at drage bort³⁷.

Dette totale opgør med det danske samfund og de ikke-vakte danskere, som emigrationen var udtryk for, er således både forklaringen på modstanden fra de ikke-vakte og samtidig en del af forklaringen på, at bestemte grupper tilsluttede sig mormonismen. Undersøgelser af mormonernes sociale stilling viser nemlig, at de døbte ikke alene tilhørte den fattige del af befolkningen, men faktisk den allerfattigste³⁸. Centralt for den fattige mormon måtte det være, at vedkommende gennem tilslutning til mormonismen blev revet ud af rollen som det danske samfunds bundfald. Hermed skabtes en ny bevidsthed om at tilhøre »de sidste Dages Hellige«. Derfor kunne de undertrykte mennesker nu tilslutte sig mormonmissionærernes hæftige kritik af det danske samfund, der ikke havde tilbudt dem nogle muligheder, hverken religiøst eller socialt.

Karakteristisk for de områder, hvor mormonerne havde særlig succes var det da også, at det var de steder, som ikke tidligere havde været berørt af religiøse vækkelser, f.eks. det øde og ufrugtbare Vendsyssel. Mormonkirken kunne nu tilbyde et budskab, der både tilfredsstillede disse gruppers behov for religiøs inderlighed eller religiøs mystik og samtidig lovede økonomiske og sociale forbedringer her og nu i Saltsødalen i Utah. Et budskab, hvor materialisme og mystik indgik i en blanding, som virkede tiltrækkende på især de mest marginaliserede grupper i 1850ernes Danmark.

Mormonmissionen og mormonforfølgelserne i Danmark giver således et indblik i bevidsthedsbrud og modstandsformer i brydningsårene i midten af det 19. århundrede. Men begivenhederne er samtidig et korrektiv til den politiske historie i Danmark, hvor de borgerlige friheder indførtes med et slag i 1849. Mormonforfølgelserne viser imidlertid tydeligt, at accepten af de nye principper først meget langsomt blev en realitet, ikke alene for den brede befolkning, men også for de civile og gejstlige myndigheder. Politimyndighederne nægtede som nævnt mange steder overhovedet at gribe ind overfor mormonforfølgelserne ved at hævde, at mormo-

37. Se f.eks. avisomtale af en sådan afrejse i Randers Amtsavis 29. december 1853; om udvandringen iøvrigt se Kristian Hvidt, *Flugten til Amerika eller Drivkræfter i masseudvandringen fra Danmark 1868-1914* (1971) s. 280ff.; Jørgen Würtz Sørensen, *Rejsen til Amerikas Zion. Den danske mormonudvandring før århundredeskiftet* (1985); Jørgen W. Schmidt, *Oh, du Zion i vest*.

38. Elisabeth Dons Christensen, op. cit.; desuden Mette Skougaard, *Mormonudvandringen fra Danmark 1852-1900. En undersøgelse af baggrunden for udvandringen og en analyse af udvandringens struktur 1873-93* (utrykt speciale KU 1976).

nerne ikke kunne omfattes af paragraffen om religionsfrihed. Eller i andre tilfælde, hvor der blev grebet ind var det mod mormonerne, hvis virke truede den sociale ro.

At især gejstligheden var aktive i debatten om religionsfriheden og dermed i spørgsmålet om sekternes virke kan ikke undre. Således viser begivenhederne at især sognepræsterne var aktive i kampen mod mormonerne. I de fleste tilfælde som forfattere til antimormonske pjecer og avisartikler, men også som aktive deltagere i den fysiske forfølgelse af mormonmissionærerne, f.eks. i Falkerslev på Falster, hvor præsten deltog i det voldelige angreb mod et mormonmøde hos en lokal gårdejer. Mormonmissionærer blev her slået med stokke og forsøgt smidt i en brønd, hvilket den lokale skolelærer dog forhindrede³⁹.

Der var dog også præster i Folkekirken, som talte imod et forbud mod Mormonkirken og iøvrigt kritiserede den åbenlyse forfølgelse af mormonerne fra myndighedernes side. Således kritiserede sognepræsten i Hals L. D. Hass (der samtidig var medlem af Rigsdagen) forbudene mod mormonernes mødevirksomhed. Hass understregede, at sådanne forbud var direkte grundlovsstridige, og hvad værre var tilsyneladende snarere havde styrket end svækket Mormonkirken⁴⁰. Denne indstilling var også fremherskende i Rigsdagen, hvor hele spørgsmålet om religionsfriheden og den eventuelle særlovgivning blev diskuteret i 1853. Op til drøftelsen havde samtlige landets biskopper ytret ønske om vedtagelsen af en lovgivning, der ville forbyde Mormonkirken og dermed være grundlag for en udvisning af de mormonske missionærer. I den politiske debat havde Kultusministeriet stort set tilsluttet sig dette synspunkt, mens til gengæld Justitsministeriet ikke ønskede at tage endelig stilling. Justitsministeriets henholdende taktik, der kom til at betyde, at der ikke blev vedtaget nogen særlovgivning skal utvivlsomt ses på baggrund af en vurdering af, at det voldsomme røre omkring mormonerne ville stilne af efterhånden. Heroverfor stod utålmodige præster fra Folkekirken, der så mormonerne rekruttere deres sognebørn og dermed en del af deres økonomiske grundlag⁴¹.

Justitsministeriets vurdering skulle til en vis grad komme til at holde stik, idet de voldelige forfølgelser af mormonerne om end ikke ophørte, så dog stilnede noget af i årene efter 1853. Situationen var dog fortsat sådan,

39. Andrew Jenson, op. cit. s. 46.

40. Indlæg fra L. D. Hass aftrykt i Jørgen W. Schmidt & Hans Billeskov Jansen, *Mormonerne i danske aviser i årene 1850-1851*. u. pag.

41. Se præsteindberetningerne i Knud Banning, op. cit.

at mormonerne i København i en tre måneders periode måtte aflyse deres offentlige møder p.g.a. faren for uroligheder og myndighedernes fortsatte mangel på vilje til at gribe ind⁴². Enkelte andre steder i landet forekom der også voldelige forfølgelser af mormonerne i stil med begivenhederne i 1851-52. Dette forekom f.eks. på Randers-egnen, hvor mormonerne begyndte deres virksomhed senere⁴³.

Efter 1853 skete der generelt en ændring i politiets optræden, hvilket dog ikke betød, at man ophørte med at modvirke mormonernes missionsvirksomhed. I stedet for som tidligere at hævde at Mormonkirken ikke tilhørte noget anerkendt kirkesamfund eller ikke var beskyttet af Grundloven benyttede man nu blot andre midler. En del missionærer blev f.eks. anholdt for »løsgænger«, da de hverken havde arbejde, midler eller fast bopæl. Dette blev i en række tilfælde anvendt som begrundelse for udsmidning/udvisning ofte efter et kortere fængselsophold. Dette gjaldt f.eks. mormonmissionæren Eriksen, der i Århus i marts 1855 blev idømt adskillige dages fængsel på vand og brød og derefter udvist⁴⁴.

Mens de folkelige forfølgelser af mormonerne stilnede noget af i slutningen af 1850erne, fortsatte gejstligheden kampen mod mormonismen med henblik på et egentligt forbud. Baggrunden for denne kamp lå naturligvis dels i teologiske uenigheder dels især i frygten for at miste medlemmer fra Folkekirken, hvilket fremgår af tidens præsteindberetninger. Denne frygt kan i lyset af den senere udvikling synes stærkt overdrevet, men må ses som en reaktion på den helt nye situation, som religionsfrihedens indførelse var udtryk for. Særlig i 1850erne var det umuligt at vurdere, hvor omfattende flugten fra Folkekirken kunne blive, og mormonerens fremgang og den megen presseomtale måtte forstærke præsternes bekymring og angst for udviklingen⁴⁵.

Præsterne i de områder, hvor mormonerne havde deres største missionshøst, deltog derfor også ivrigt i skrift og tale i den anti-mormonske kamp. Frem til 1853 havde de imidlertid svært ved at finde gode angrebepunkter, bortset fra, at mormonmissionærene var svindlere, som narrede de mest enfoldige. Da mormonerne i efteråret 1853 offentliggjorde Joseph Smiths tidligere åbenbaring om flerkoneriet og praktiseringen heraf i det nye Zion i Utah, fik den danske gejstlighed pludselig et sådant angrebs-

42. Andrew Jenson, op. cit. s. 96.

43. Randers Amtsavis 15. august 1853.

44. Randers Amtsavis 23. og 28. marts 1855.

45. Præsternes bekymringer ses i den strøm af anti-mormonske artikler og bøger, der prægede 1850erne. En oversigt se Jørgen W. Schmidt, *En dansk Mormon bibliografi 1837-1984* (1984) s. 2-12.

punkt serveret. Alene den omstændighed, at de danske mormoner fra nu af åbenlyst forkyndte flerkoneriet som et guddommeligt påbud for »de hellige i Zion« var for mange bisper og præster tilstrækkeligt til at begrunde et forbud mod Mormonkirken i Danmark. Da dette imidlertid ikke fik overbevist politikerne om nødvendigheden af et sådant forbud, skrev dr. theol. H. C. Rørdam i 1854 i en artikel, at mormonerne ikke alene forkyndte flerkoneriet i Zion, men også var begyndt at praktisere det især i Vendsyssel⁴⁶.

Dette var en alvorlig anklage mod mormonerne, som straks gjorde alt for at få påstanden dementeret ud fra en erkendelse af, at der ellers let kunne komme et forbud. Der var ikke hos mormonerne nogen tvivl om, at flerkoneriet i udpræget grad stred mod »den borgerlige orden og almindelig sædelighed«, som religionsfrihedsparagraffen krævede, hvis man ville være omfattet af retten til »at forene sig i samfund for at dyrke Gud på den måde, som stemmer med deres overbevisning«. Anklagen var så alvorlig, at regeringen straks lod amtmanden for Hjørring Amt foretage en undersøgelse i Vendsyssel. Konklusionen fra denne store undersøgelse, som omfattede samtlige sogne i amtet var imidlertid, at dr. Rørdams anklage var »uden al grund«⁴⁷.

Flerkoneriet i Utah, der praktiseres frem til 1890, fortsatte dog i tiden efter med at være det vigtigste angrebepunkt, og flerkoneriet blev det centrale tema i alle senere anti-mormonske skrifter, avisartikler, skillingsviser etc. her blev polygamiet fremstillet som mormonismens centrale, ja efterhånden eneste punkt. Som det f.eks. blev udtrykt i samtidens presse: »Mormonismens Hovedtræk er Flerkoneri, og enhver Kvinde i Staten er overladt til de Mænds Forgødtbefindende, der har erhvervet sig nogen Myndighed. En eneste Mand kan fordre og tilegne sig 30, 40 ja 50 »Koner«, og da det antages, at Herskernes Magt udgaar direkte fra den Almægtige, saa kan Ingen unddrage sig deres Bud«⁴⁸.

Trods gejstlighedens fortsatte kamp mod mormonismen stilnede forfølgelserne af, hvilket også mormonerne var opmærksomme på. I sin beretning for året 1857 skrev missionspræsidenten da også at man nu havde mere frihed til at prædike, og i 1859 hed det i rapporten til den europæiske missions hovedsæde i England, »that we have not this year met any

46. Dansk Kirketidende nr. 443 april 1854 s. 226.

47. Indberetningerne vedrørende en eventuel praktisering af flerkoneriet findes i Rigsarkivet (Kultusministerets Arkiv 1. departement Journalsag F521/1854). Samme journalsag indeholder en indberetning om mormonerne fra Københavns Politimester.

48. Aalborg Amtstidende 23. maj 1857.

opposition or persecution worth mentioning«⁴⁹. I 1860erne havde man dog fortsat en række arrestationer af mormonmissionærer i provinsen, ligesom enkelte voldelige forfølgelser atter dukkede op i 1880erne, hvor konflikten mellem Mormonstaten og forbundsregeringen i Washington omkring flerkoneriet blev forsidestof også i danske aviser⁵⁰. Det var imidlertid tydeligt, at 1850ernes frygt for mormonernes voldsomme angreb mod Folkekirken og det danske samfund var svundet betydeligt ind. Mormonkirkens succes i 1850erne og 1860erne var ikke fortsat dels p.g.a. selve udvandringen, der tappede kirken for kræfter, dels fordi de sociale grupper, hvor mormonismen havde vundet gehør tidligere, var ved at forsvinde eller havde fået andre muligheder gennem f.eks. Indre Mission eller gennem socialismen og den begyndende socialdemokratiske arbejderbevægelse.

49. Andrew Jenson, op. cit. s. 143.

50. Om udviklingen efter 1850erne se Jørgen Würtz Sørensen, *Rejsen til Amerikas Zion*.